

KAMIL WIŚNIEWSKI, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
kamil.wisniewski1992@wp.pl

CZY MOŻNA ROZSTRZYGNĄĆ PRZYNALEŻNOŚĆ AUTORA KAZAŃ ŚWIĘTOKRZYSKICH DO KRĘGU DOMINIKANÓW BĄDŹ FRANCISZKANÓW NA PODSTAWIE PRZEŚLANEK TREŚCIOWYCH?

STRESZCZENIE: *Kazania świętokrzyskie* stały się obiektem badań prowadzonych przez naukowców reprezentujących różne dyscypliny mieszczące się w ramach nauk humanistycznych. Nie powinno to dziwić z racji na ciężar gatunkowy tekstu. Stanowią one najstarszy polski zabytek literacki spisany po staropolsku oraz łacinie. W różnych rozważaniach starano się znaleźć odpowiedzi na pytania: kto mógł być autorem świętokrzyskiej kolekcji kazań oraz w jakim środowisku mogły one powstać. Niniejszy artykuł wpisuje się w ten nurt badań. Problemem badawczym rozważanym w niniejszym tekście są przesłanki, które pozwalają nam przyjąć lub odrzucić przynależność autora *Kazań świętokrzyskich* do kręgu Braci Kaznodziejów lub Braci Mniejszych.

SŁOWA KLUCZOWE: średniowieczne kaznodziejstwo, średniowieczne kazania, *Kazania świętokrzyskie*, Tomasz z Akwinu, Peregryn z Opolu, Antoni z Padwy, duchowość średniowieczna, religijność średniowieczna, franciszkanie, Zakon Braci Mniejszych, dominikanie, Zakon Braci Kaznodziejów, XIII wiek.

CAN THE AUTHOR OF *THE HOLY CROSS SERMONS* BE IDENTIFIED AS A DOMINICAN OR FRANCISCAN ON THE BASIS OF THE CONTENTS?

ABSTRACT: *The Holy Cross Sermons* have become the subject of research conducted by scientists representing various disciplines within the framework of the humanities. This should not come as a surprise due to the high importance of the text. The sermons are the oldest Polish literary monument written in Old Polish and Latin. Researchers have made an effort to find answers to the questions: who could be the author of the *Holy Cross Sermons* collection of and what can we say about a group of which originated author. This article is part of this research trend. The research problem considered in this text are the premises that allow us to accept or reject the affiliation of the author of the *Holy Cross Sermons* to the circle of the Friars Preachers or Friars Minor.

KEYWORDS: medieval preaching, medieval sermons, *Holy Cross Sermons*, Thomas Aquinas, Peregrine of Opole, Anthony of Padua, medieval spirituality, medieval religiosity, Franciscans, Order of Friars Minor, Dominicans, Order of Preachers, 13th century.

Translated by Kamil Wiśniewski

Wstęp

Kazania świętokrzyskie stanowią najstarszy zapis polskiej prozy artystycznej. Są świadectwem początku literackiej polszczyzny i odległej kultury polskiego średniowiecza. Zawierają pierwszy samodzielny ciągły tekst, w którym istniejący dotąd w postaci oralnej język polski przyjął kształt piśmienny. Zabytek świadczy o wysokim poziomie kultury pisarstwa polskiego przed połową XIV wieku¹.

Kwestia autorstwa kolekcji kazań żywotnie interesowała badaczy reprezentujących różne dziedziny (historia, historia sztuki, paleografia i in.). Próbowano wskazać konkretne postaci historyczne, którym można by przypisywać autorstwo (Stanisław, syn Stojkona z Książa, doktor dekretów i proboszcz konwentu bożogrobców w Miechowie w latach 1384-1395; Iwo Odrowąż, biskup krakowski w latach 1218-1229) lub przynajmniej określić przynależność autora zabytku do jednego z zakonów (miechowitów, benedyktynów, cystersów) bądź grupy duchowieństwa (krakowskiego, gnieźnieńskiego, szkoła zakonna przy klasztorze)².

¹ W. Wydra, *Wokół fenomenu Kazań świętokrzyskich*, [w:] *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze* (dalej: KŚNENPB), red. P. Stępień, Warszawa 2009, s. 57; por. K. Bracha, *Nowa edycja tzw. Kazań świętokrzyskich. Nowe pytania i nowe odpowiedzi*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 55 (2011), nr. 1 (424), s. 73; T. Mika, *Kazania świętokrzyskie jako obiekt badań filologicznych. Pytania o tekst i przekaz*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi” (dalej: ZBNKIKH), t. 4 (2010), s. 76; Tenże, *Tajemnice „Kazań świętokrzyskich”* <http://staropolska.pl/średniowiecze/opracowania/Mika1.html> [dostęp 31.07.2017 r.] – pierwodruk artykułu [w:] Tenże, *Świętokrzyski skarb. O znaczeniu „Kazań świętokrzyskich” dla badań nad dziejami języka polskiego*, „Teraz. Świętokrzyski Miesięcznik Kulturalny”, 2006, nr 1 (25), s. 14-15; *Nad złoto droższe: skarby Biblioteki Narodowej*, red. H. Tchórzewska-Kabata, M. Dąbrowski, P. Bagnowski, Warszawa 2000, s. 117.

² W. Wydra, *dz. cyt.*, s. 41-44, 53; A. Brückner, *Kazania średniowieczne*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny”, t. 24 (1895), s. 47; M. Mejór, *Pochodzenie Kazań świętokrzyskich – trop filologiczno-muzykologiczny*, [w:] *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 223, 235, 241; I. Winiarska-Górska, *Dyskusja*, ZBNKIKH, t. 4 (2010), s. 114-119; T. Mika, *Świętokrzyski skarb*, s. 14; *Nad złoto droższe*, s. 117; M. Derwich, *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa 1992, s. 524; Tenże, „*Kazania świętokrzyskie*” a benedyktyni łysogórcy, [w:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski, Wrocław 1989, s. 198; por. Tenże, *Działalność benedyktynów łysogórskich w XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 97 (1990), nr. 3-4, s. 53; Tenże, *Kazania świętokrzyskie – łysogórskie – tyńskie?*, ZBNKIKH, t. 4 (2010), s. 19-20, 25; T. M. Traj-

Pojawiły się także przeciwstawne opinie na temat tego, czy autor świętokrzyskiej kolekcji cechował się duchowością benedyktyńską³.

Niniejszy artykuł jest próbą wyjaśnienia, z jakiego środowiska wywodził się autor polskiego zbioru kazań. Tekst powstał w związku z badaniami nad kształtem uniwersum w *Kazaniach świętokrzyskich* i jego kulturowo historycznych zależności. W niniejszym artykule wskazane zostaną przesłanki za i przeciw teorii, że świętokrzyski zabytek powstał w kręgu dominikanów lub franciszkanów.

Cytaty z *Kazań świętokrzyskich* zostaną zestawione z ustępami z kazań Antoniego z Padwy, Tomasza z Akwinu oraz Peregryna z Opola. Zbiory te zostały wybrane do badań komparatystycznych, ponieważ pochodzą z XIII wieku. Przyjmuje się, że w tym stuleciu powstał oryginał świętokrzyskiego zabytku⁴. Autor artykułu kierował się również, przy doborze zbiorów kazań do analizy porównawczej, kryterium przynależności zakonnej ich twórców. Tomasz z Akwinu i Peregryn z Opola byli członkami Zakonu Braci Kaznodziejów, zaś Antoni z Padwy należał do Zakonu Braci Mniejszych. Dominikanie i franciszkanie prowadzili prężną działalność na polu głoszenia kazań. Wobec tego zasadnym wydaje się podejrzenie, że zakonnik należący do jednego z tych zgromadzeń mógł być odpowiedzialny za powstanie polskiego zabytku. Wykorzystane zostaną również ustalenia badaczy kaznodziejstwa i duchowości średniowiecznej.

dos, *Wokół genezy Kazań świętokrzyskich*, ZBNKIKH, t. 4 (2010), s. 23-24, 26; R. Skrzyński, *Kazania Świętokrzyskie: przepowiadanie w XIII wieku*, Lublin 2001, s. 48, 159; Tenże, „Kazania świętokrzyskie” a duszpasterstwo benedyktynów lysogórskich w średniowieczu, [w:] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryza, Kielce 2000, s.72; K. Bracha, *Noty łacińskie w Kazaniach świętokrzyskich*, ZBNKIKH, t. 4 (2010), s. 106; M. Skwara, *Struktura i sposoby argumentacji w „Kazaniu na dzień św. Katarzyny”*. *Wybrane zagadnienia*, [w:] KŚNENPB, s. 164.

³ M. Mejer, *Pochodzenie Kazań świętokrzyskich...*, s. 241; T. M. Trajdos, *Wokół genezy Kazań świętokrzyskich...*, s. 24.

⁴ E. Ostrowska, *Kompozycja i artyzm językowy „Kazań świętokrzyskich”*, [w:] Taż, *Z dziejów języka polskiego i jego piękna Studia i szkice*, Kraków 1978, s. 100; T. M. Trajdos, *dz. cyt.*, s. 24; T. Witczak, „Kazania świętokrzyskie” [hasło w:] *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*. T. 2, Warszawa 2001, s. 110; T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1995, s. 310.

Komparatystyka *Kazań świętokrzyskich* i kazań dominikańskich

Istnieje powód, dla którego można by sądzić, że *Kazania świętokrzyskie* powstały w kręgu dominikanów. Jest nim sposób, w jaki ich autor przedstawił diabła. Zawarł w swoim tekście koncepcje piekła, jako świata ulokowanego pod ziemią, zamieszkanego przez demony:

“Post mortem eius imperator non potuit diu vivere, qui per desperationem mortuus fuerat, <nam in domestico bello cum imperatore Constantino devictus, ab ipso vocatus demon>e, per pontem in equo currens, de ponte cecidit et cum <in fluvio periisset>, ad infernum descendit.”⁵

Powyższy ustęp dotyczy śmierci cesarza Maksencjusza, który jadąc konno po moście spadł do wody i utopił się. W ten sposób, „na głos demona” podążył do piekła. Diabeł, jako element Boskiej sprawiedliwości wzywa niejako swoją „własność” – pogańskiego władcę i prześladowcę chrześcijan.

W trzynastowiecznych kazaniach piekło przedstawiano jako zamieszkiwane przez demoniczne zwierzęta (robaki, ropuchy oraz węże). Nie ma jednak podstaw, by uznać te stworzenia za wcielenia diabłów⁶.

Wojciech Brojer, polski mediewista, rozpoczął jeden z podrozdziałów swojej monografii następującym zdaniem: „W trzynastowiecznym kaznodziejskim piekle nie ma demonów”⁷. Badacz, studiując

⁵ *Kazania świętokrzyskie* (dalej: KŚW), bv 33-35.

⁶ Odo z Cheritony, exempla z kolekcji kazań (ok. 1220 r.). Wyd. Eudes de Cheriton, *Paraboles et Fabules, Les fabulists latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du Moyen Age* (éd. L. Hervieux), t. 4, Paris 1896, 20; *Liber exemplorum ad usum paedicanium* (ed. A. G. Little), Aberden 1908, 29, za: W. Brojer, *Diabeł w wyobraźni średniowiecznej*, Wrocław 2003, s. 428.

⁷ W. Brojer, *dz. cyt.*, s. 428. Należy to twierdzenie uznawać, jako odnoszące się do pewnej reguły, ukazujące dominującą tendencję i nie rozumieć go dosłownie, jakoby nie istniał jakikolwiek trzynastowieczny zbiór kazań, w których autor przedstawił diabła w krainie potępionych. Święty Tomasz z Akwinu i Peregryn z Opola tworzyli swoje kazania w XIII wieku, a mimo to posługiwali się motywem diabła w piekle. Św. Tomasz z Akwinu, *Wykład pacierza*, przeł. K. Suszyło, M. Starowieyski, W. Giertych, Poznań 2005, s. 40-41; Peregryn z Opola, *Kazania de tempore i de sanctis*, red. J. Wolny, przeł. J. Mrukówna, Kraków-Opole 2001, s. 53, 76, 107, 143, 166-167, 203, 210, 240, 282, 286, 314, 323, 407; J. Wolny, *Exempla z kazań niedzielnych Peregryna z Opola*, [w:] *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław 1978, s. 263, 268.

trzynastowieczne egzemplia, doszedł do wniosku, że wyłącznie w jednej z siedemdziesięciu przeanalizowanych fabuł zamieszczono opis diabłów wymierzających kary potępionym. Tą nieszablonową historię, niepodporządkowaną zasadzie nieobecności diabłów w piekle, umieszczono w *Zbiorze wrocławskim*. W tej opowieści główny bohater doznał wizji, w której spotkał rycerza na ziejącym ogniem koniu. Rycerz, zabrał w trakcie życia kozę pewnej wdowy, a po śmierci cierpiał karę polegającą na tym, że koza raniła go żelaznymi rogami⁸. Wiadomo, że koń mógł spełniać w egzempliach rolę demonicznego wcielenia⁹. W pozostałych fabułach, przeanalizowanych przez mediewistę zadanie karania grzeszników spoczywało na samoczynnie działających przedmiotach (piecach, kotłach, kołach, rusztach i in.) lub na samych potępionych znajdujących się w piekle¹⁰.

W kazaniach trzynastego wieku jest widoczna pewna tendencja. Antoni z Padwy, tworzący w pierwszej połowie XIII w., jedynie wspominał o tym, że diabeł zaciąga dusze do piekła oraz że zostanie on w przyszłości strącony tam przez Syna Bożego¹¹. Poza tymi lakonicznymi informacjami nie znajdziemy w jego kazaniach innych wzmianek o diable w piekle. Kazania świętego Tomasza z Akwinu i Peregryna z Opoła powstały w drugiej połowie XIII w. W tekstach tych silniej zaakcentowano wątek obecności diabłów w piekle. Być może zaczęto „zaludniać” piekło złymi duchami właśnie w tym okresie.

Niemniej jednak, Wojciech Brojer analizował zbiory egzemplów, które pochodziły z 2. poł. XIII w. i nie odnotował takiej korelacji. Tomasza z Akwinu oraz Peregryna z Opoła łączyła przynależność do zakonu kaznodziejskiego. Być może to dominikanie odpowiadali za proces „zaludniania” piekła diabłami. Wskazany przez Wojciecha Brojera *Zbiór wrocławski*, w którym zamieszczono opis diabłów torturujących potępionych, przeredagowano w kręgu dominikańskim w końcu trzynastego wieku¹².

⁸ *Erzählungen des Mittelalters in deutscher Übersetzung und lateinischem Urtext, Wort und Brauch 12*, (hrsg. V. J. Klapper), Breslau 1914, s. 262-263; W. Brojer, *dz. cyt.*, s. 428.

⁹ W. Brojer, *dz. cyt.*, s. 387.

¹⁰ Tamże, s. 428.

¹¹ Św. Antoni z Padwy, *Kazania święteczne: od Narodzenia Pańskiego do Uroczystości świętych Piotra i Pawła*, przeł. C. Niezgodna, Kraków 2003, s. 158.

¹² W. Brojer, *dz. cyt.*, s. 609.

Wątek diabła, jako istoty związanej z piekłem, znalazł się w kazaniach świętego Tomasza z Akwinu. Kazania doktora Kościoła mają intelektualny charakter i przez to nie mógł on posługiwać się egzemplami o diable zaciągającym mieszkańców wsi do piekła i tam ich torturującym. Niemniej jednak, nawet ten wybitny teolog nawiązał do koncepcji diabła, jako mieszkańca piekła. Dominikanin nauczał, że Jezus zstąpił do piekła, czyli domu diabła. Tam związał go, odebrał mu panowanie i zniszczył, wszystko co ten posiadał, aby go unieruchomić i zabrać jego łup¹³.

Peregryn z Opoła, śląski dominikanin, napisał swoje kazania dla świeckich wiernych. Często posługiwał się egzemplami. W swoich kazaniach wielokrotnie łączył postać diabła z piekłem. Kaznodzieja nazwał piekło „dołem piekielnym”, do którego ześlizgnął się diabeł i z którego nie może się on wydostać¹⁴. Określił je także mianem domu złych duchów¹⁵.

Duchowny przytoczył egzemplum o pewnym człowieku, który zamiast chodzić na msze jeździł na swoje pola i do swoich stodół. Pewnej niedzieli diabeł zabiegł mu drogę i zaproponował, aby udał się z nim na jego mszę. Poprowadził go w stronę dołu, gdzie kiedyś było źródło, a następnie zepchnął go tam. W ten sposób zaprowadził go do piekła, by mógł wysłuchać mszy piekielnej. Tam śpiewano „Biada nam! Po cośmy się urodzili! Biada nam, bowiem nie możemy umrzeć!”¹⁶. W innej fabule, wykorzystanej przez Peregryna, diabły zaniósły do piekła księcia, który nie wierzył w jego istnienie¹⁷.

Dominikanin nauczał w swoich kazaniach, że przed męką Chrystusa szatan panował nad wieloma, nad ich ciałem oraz duszą, nad dobrymi i złymi. Zaś po niej panuje nad złymi, prowadząc ich do piekła¹⁸. Peregryn przestrzegał wiernych, że diabły dręczą dusze w piekle¹⁹. Duszpasterz zawarł w swoich tekstach stwierdzenie, że diabeł mści się tam na duszach przy pomocy ognia²⁰. Zadał również pytanie retoryczne o to,

¹³ Ś w . T o m a s z z A k w i n u , *dz. cyt.*, s. 40-41.

¹⁴ P e r e g r y n z O p o ł a , *dz. cyt.*, s. 53, por. tamże, s. 314.

¹⁵ Tamże, s. 107.

¹⁶ Tamże, s. 76; J. W o l n y , *dz. cyt.*, s. 268.

¹⁷ P e r e g r y n z O p o ł a , *dz. cyt.*, s. 286; J. W o l n y , *dz. cyt.*, s. 263.

¹⁸ Chodzi tu o prowadzenie do piekła, jako miejsca. P e r e g r y n z O p o ł a , *dz. cyt.*, s. 143, por. tamże, s. 166-167, 203, 323.

¹⁹ Tamże, s. 210, por. tamże, s. 407.

²⁰ Tamże, s. 240.

co będzie z tymi, którzy za życia służą diabłu i będą go wiecznie oglądać w piekle²¹.

Zostało wykazane, na podstawie dwóch zbiorów kazań, że członkowie Zakonu Braci Kaznodziejów umieszczali w swoich kazaniach wątek diabła w piekle. Zdaje się, że autor świętokrzyskiego zabytku znał tę ideę. Zawarł w *Kazaniu na dzień świętej Katarzyny* stwierdzenie, że pogański cesarz Maksencjusz, prześladowca chrześcijan, jadąc konno przez most, spadł w odmęty rzeki i na głos demona zstąpił do piekła²². Motyw diabła zamieszkującego piekło, obecny w kazaniach dominikanów, był znany autorowi polskiego zabytku.

Po przedstawieniu przesłanki przemawiającej za dominikańską proveniencją *Kazań świętokrzyskich* zaprezentowana zostanie przesłanka, która wyklucza, a przynajmniej czyni bardzo mało prawdopodobnym to, że twórca polskiego zabytku należał do zakonu kaznodziejskiego lub promował jego duchowość. Tą przesłanką jest sposób prezentowania motywu Matki Boskiej.

Jak przedstawiono motyw Maryi w *Kazaniach świętokrzyskich*? Jest on bardzo skromny. Autor polskiego zabytku ograniczył się do lakonicznego wspomnienia o dziewictwie, matczynej troskliwości wobec Jezusa i ubóstwie Matki Boskiej²³. Duchowny odwoływał się na kartach swoich tekstów do postaci Bogurodzicy, kiedy chciał przedstawić naukę o Jezusie.

Polski kaznodzieja zmarginalizował postać Maryi w swojej kolekcji kazań. Dowodzi tego *Kazanie na oczyszczenie najświętszej Marii Panny*. Autor tego tekstu nawet nie przywołał postaci Maryi w kazaniu na święto maryjne²⁴.

Maryjność stanowiła jedną z cech pobożności dominikańskiej. Dominikanie nazywali Maryję Opiekunką Zakonu Kaznodziejskiego. Szczególna cześć, jaką mnisi darzyli Matkę Boską wynikała z ratunku, jaki miał zostać im zesłany przez Bogurodzicę. Zakonna legenda, niemal w pełni zgodna z prawdą historyczną, zawierała informację o zatargu

²¹ Tamże, s. 282.

²² KŚW, bv 33-35.

²³ Tamże, cr 27-34, cv 17, 22-23, 30.

²⁴ Tamże, dv 1-19. Niemniej jednak, trzeba mieć na uwadze, że nie posiadamy całego tekstu. Z drugiej strony, nawet te fragmenty kazania, które zachowały się do naszych czasów wykazują marginalizację motywu Maryi. Głównym wątkiem w tym tekście jest objawienie się Jezusa, który jest Bogiem-Zbawicielem.

pomiędzy scholastykiem Wilhelmem z Saint Amour oraz popierającymi go świeckimi profesorami uniwersytetu paryskiego a braćmi kaznodziejami. W roku 1252 r. z dwunastu katedr na uniwersytecie paryskim dwie należały do dominikanów, zaś jedna do franciszkanów. Papież Innocenty IV ogłosił 21 listopada 1254 r. bullę *Etsi Animarum*. Ograniczała ona przywileje zakonów mendykantkich w kwestiach: głoszenia kazań, spowiadania, jałmużny oraz innych. Istniało realne zagrożenie dla istnienia młodych zakonów. Bracia kaznodzieje zaczęli odmawiać *Litanie do Najświętszej Panny* (znaną także, jako litanie dominikańska). Innocenty IV zmarł po trzech tygodniach, a nowy papież, Aleksander IV bullą *Nec Solitum* unieważnił dokument poprzednika. Dominikanie powracali do odmawiania *Litanii do Najświętszej Panny*, a także innych modlitw maryjnych, w czasach szczególnie trudnych dla zakonu²⁵.

Humbert z Romans, dominikanin i generał zakonu (w latach 1254-1263), wymienił w swoim *Expositio super constitutiones fratrum praedicatorum* osiem służebności, jakie członkowie Zakonu Kaznodziejskiego są winni Matce Boskiej. Na początku tej listy umieścił następującą powinność: „Aby chwalili, błogosławili i głosili kazania o Niej i Jej Synu w swoim kaznodziejstwie”²⁶.

Dominikanie nie tylko pisali o Maryi w duchu apoteozy, ale także wskazywali Jej ważną rolę w chrześcijaństwie. Nie ograniczali się

²⁵ R. P. Mortier, *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des frères prêcheurs*, t. 2: 1263-1323, Paris 1905, s. 411-415; P. Glorieux, *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, T. 1. [w:] „*Études de philosophie médiévale*”, T. 17, Paris 1933, s. 42, za: P. Oleś, *Letania more solito dicantur. Przyczynek do badań nad pobożnością maryjną wśród średniowiecznych dominikanów*, „*Folia Historica Cracoviensia*”, t. XIX (2019), s. 43-47; J. P. Torrell, *Tomasz z Akwinu – człowiek i dzieło*, przeł. A. Kuryś, Kęty-Warszawa 2008, s. 101-102; *Fratris Galuagni de la Flamma Cronica Ordinis Praedicatorum. Ab Anno 1170. usque ad 1333*, wyd. B. M. Reichert, [w:] “*Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica*” (dalej: MOFPH), t. 2., Romae-Stuttgartiae 1897, s. 97; *Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum, vol. 1: Ab anno 1220 usque ad annum 1303*, wyd. B. M. Reichert, A. F. Frühwirth, [w:] MOFPH, t. 3., Romae 1898, s. 82-83, 96-97; *Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum, vol. 2: Ab anno 1304 usque ad annum 1378*, wyd. B. M. Reichert, A. F. Frühwirth, [w:] MOFPH, t. 4, Romae 1899, s. 109, 223, 228; W. R. Bonniwell, *A history of the Dominican liturgy 1215-1945*, New York 1945, s. 224.

²⁶ Humbert of Romans, *Opera de vita regulari*, Rome 1889, 2:70-71, za: C. Borntrager, *The Marian Spirituality of the Medieval Religious Orders: Medieval Servite Marian Spirituality*, “*Marian Studies*”, t. 52 (2001), s. 237.

do prezentowania Matki Boskiej wyłącznie, jako kobiety, która urodziła Jezusa. Święty Tomasz z Akwinu w swoich kazaniach podkreślał, że Maryja jest wspomóżycielką ludzi²⁷. Doktor Kościoła wspominał również o bezgrzeszności, dziewictwie, macierzyństwie, zmartwychwstaniu Maryi, a także Jej cnotach i łasce²⁸.

Peregryn z Opola zasadniczo poruszył te same zagadnienia, co włoski duchowny, ale rozłożył inaczej akcenty bardziej uwypuklając orędowniczą rolę Matki Boskiej. Kilkakrotnie wspominał o tym, że Maryja zmienia wyrok Boga nad grzesznikiem poprzez modlitwę²⁹. W jednym z egzempliów przytoczonych przez kaznodzieję diabeł powiedział o Matce Boskiej, że jest Ona potężną Panią, która bardzo mu szkodzi. W tej samej historii grzesznik wyrzekł się Jezusa, ale Maryja wyprosiła u swego Syna przebaczenie dla tego mężczyzny³⁰. Duchowny zawarł w swoich kazaniach również informacje o: dziewictwie, macierzyństwie, bezgrzeszności, cnotach Maryi (dostojności, łaskowości, mężności, pobożności, pokorze, świętości), Jej wysokiej randze – królowej nieba i aniołów, a także przytaczał wiele scen z Jej życia³¹. Biorąc to pod uwagę należy uznać stosunek autora *Kazań świętokrzyskich* do Maryi za przesłankę sugerującą, że nie był on dominikaninem.

Zamykając kwestię argumentów za i przeciw teorii o przynależności autora *Kazań świętokrzyskich* do kręgu Zakonu Braci Kaznodziejów, możemy przejść do rozważań nad przesłankami sugerującymi, że był franciszkaninem lub nie mógł należeć do Braci Mniejszych.

Komparatystyka *Kazań świętokrzyskich* i kazań franciszkańskich

Przemilczenie wątku ukrzyżowania Jezusa w *Kazaniach świętokrzyskich* przemawia za tym, że ich autor nie należał do zgromadzenia

²⁷ „W każdym bowiem niebezpieczeństwie możesz od tej chwalebnej Dziewicy otrzymać zbawienie. Stąd: „Tysiąc tarcz (to znaczy zabezpieczeń) wisi na niej” (Pnp 4, 4). A więc w dziele każdej cnoty możesz mieć w Niej wspomóżenie. I dlatego mówi Ona „We mnie wszystka nadzieja życia i cnoty” (Syr 24, 17)”. Ś w. T o m a s z z A k w i n u , *dz. cyt.*, s. 122.

²⁸ Tamże, s. 28, 45, 120-126.

²⁹ P e r e g r y n z O p o l a , *dz. cyt.*, s. 421-422, por. tamże, s. 525, 527, 544-545.

³⁰ Tamże, s. 422-423.

³¹ Tamże, s. 49, 59-61, 67, 75, 144-146. 342, 351-352, 393, 396, 421-423, 483, 485-486, 523-528, 540, 542-545.

założonego przez świętego Franciszka z Asyżu³². Źródło wielkiej czci Braci Mniejszych wobec śmierci krzyżowej Chrystusa tkwi w życiorysie założyciela zgromadzenia. W La Verna, 17 września 1224 r., Franciszek zobaczył w wizji ukrzyżowanego Jezusa pod postacią uskrzydłonego serafina. W czasie wizji na ciele świętego miały pojawić się stygmaty. Bonawentura – mystyk, franciszkanin, Doktor Kościoła, w *Podróży umysłu do Boga*, zinterpretował to zdarzenie, jako mistyczne przeistoczenie na podobieństwo Chrystusa³³. Z tego powodu w pobożności franciszkańskiej obraz ukrzyżowanego Syna Bożego zajmuje centralne miejsce w życiu duchowym³⁴.

Tymczasem w *Kazaniach świętokrzyskich* wątek ukrzyżowanego Jezusa nie pojawia się. Czy jest prawdopodobne, że jeden z kluczowych wątków w pobożności franciszkańskiej zostałyby pominięty w polskiej kolekcji kazań, gdyby jej autorem był franciszkanin? Taką ewentualność należałoby odrzucić, gdyż jest nielogiczna i mało prawdopodobna. Można również podnieść argument o skromności rozmiaru świętokrzyskiego zabytku, który składa się z sześciu, niezachowanych w całości, kazań i uznać, że tekst jest zupełnie niereprezentatywny i wcale nie oddaje duchowości jego autora, a to, co dotarło do naszych czasów jest kwestią przypadku. Niemniej jednak, byłby to błąd logiczny *argumentum ad ignorantiam*.

Spójrzmy na jedną z popularniejszych kolekcji kazań franciszkańskich – kazania Antoniego z Padwy. Ich autor wielokrotnie omawiał

³² W całym polskim zabytku nie ma bezpośredniego nawiązania do śmierci krzyżowej Chrystusa. W tekście znajduje się tylko jeden ustęp dotyczący mąk, tortur, drwin, szyderstw i obelg, jakich doznał Jezus. Niemniej jednak, autor nie połączył tego z zagadnieniem śmierci krzyżowej Syna Bożego: „Bo jako mowi Gregorius: Unigenitus Dei apparuit despectus, contumeliosus, tormentum, opprobrium, passio, tormenta [tormenta] tollera, ut non esse superbum hominem doceret humilis Deus.”, KŚW, cv 8-10.

³³ G. T a v a r d, *Théologie et présence de Dieu*, „Année théologique”, t. 37 (1951), s. 233-238, 321-334; *St. Bonaventure as Mystic and Theologian*, [w:] *The Heritage of the Early Church: Festschrift in Honor of Fr. Georges Florovsky*, red. D. N e i m a n, M. S c h a t k i n, Rome 1973, s. 289-306, za: G. H. T a v a r d, *The Christology of the Mystics*, [w:] „Theological Studies”, t. 42 (1981), z. 3, s. 565.

³⁴ G. H. T a v a r d, *The Christology*, s. 565; P. P ę k u l, *Powstanie i historyczny rozwój pobożności pasyjnej w ujęciu Jerzego Kopcia CP*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeszkie”, (2016), nr. 23, s. 197; J. J. K o p e ć, *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasyjnymi motywami i tekstami liturgicznymi*, Warszawa 1975, s. 98-99.

temat krwawej, męczeńskiej, ofiarnej, pokornej i zwycięskiej (wobec diabła) śmierci Jezusa na krzyżu, gloryfikował ją, opisywał jej pozytywne skutki oraz zachęcał do pamiętania o ukrzyżowanym Chrystusie³⁵.

Rozważania nad śmiercią Syna Bożego oraz przytaczanie tego wątku stanowiło cechę charakterystyczną duchowości i kaznodziejstwa franciszkanów. Wpisywało się ono w uczuciową pobożność późnego średniowiecza, obok innych elementów ją tworzących. Jednym z nich było eksponowanie człowieczeństwa Jezusa, nie tylko momentu Jego śmierci, ale także narodzin i dzieciństwa³⁶. Członkowie Zakonu Braci Mniejszych wykorzystywali wątek nowonarodzonego Jezusa w swoich kazaniach. Przykładem tego są teksty Antoniego z Padwy. Doktor Kościoła wielokrotnie przytaczał obraz jasełek i przedstawiał Króla niebieskiego, jako urodzonego w stajni, złożonego w żłobie, kwilącego w kolebce i owiniętego pieluszką³⁷.

W *Kazaniach świętokrzyskich* wątek żłóbka jest centrum wydarzeń będących tematem *Kazania na Narodzenie Pańskie*. Kaznodzieja wykorzystał go do ukazania ubóstwa Jezusa oraz Maryi:

„Toć ubogi krolewic był, iż nie imiał, gdzie by swoją głowę podkłonił. *Vulpes foveas habent et volucres celi nidos, filius autem hominis non habet, ubi caput suum reclinet*. A przeto iż nie imiał w swem narodzeni, gdzie by swą głowę podkłonił, togodla przed wołem a przed osłem w jaskłach <Syn Boży położon> był, bo dziewica Maryja acz pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie imiała, a togodla ji we złe chustki ogarnęła. *Invenerunt eum pannis involutum et positum in presepio*”³⁸.

Polski duchowny nie przytoczył tego obrazu, aby zaledwie zaprezentować pewien aspekt życia Syna Bożego i Jego Matki. Wyprowadził z ubóstwa Chrystusa wnioski, że stanowi ono przykład dla wiernych, aby nie uskarżali się na biedę. Uwaga ta była na tyle ważna, że duchowny powtórzył ją w podsumowaniu kazania³⁹.

³⁵ Św. Antoni z Padwy, *dz. cyt.*, s. 31, 44-45, 53, 69-70, 74-75, 149, 156-158, 194-195, 231, 233-235, 262-264, 282-283.

³⁶ P. Pękuł, *dz. cyt.*, s. 196; P. Głowacki, *Główne idee duchowości franciszkańskiej*, „Studia Wrocławskie”, t. 9 (2006), s. 221, 224; H. J. Lipiński, *Duchowość franciszkańska*, [w:] *Chrześcijańska duchowość, t. 14: W nurcie zagadnień posoborowych*, red. B. Bejze, Warszawa 1981, s. 378, 382, 384; J. J. Kopeć, *dz. cyt.*, s. 94.

³⁷ Św. Antoni z Padwy, *dz. cyt.*, s. 27, 29, 42, 61, 87.

³⁸ KŚW, cr 26-33.

³⁹ „Należli ji, prawi, p<ieluzkami..> ogarnienego a w jaskłach położonego. Toć wiem wielkie u<bostwo krola> tako csnego, iż jeść tako śmierne przyście i tako śmierne

Kaznodzieja uznał jasełka za tak ważny obraz, że postanowił posłużyć się nim w celu przedstawienia kluczowej nauki moralnej. Wykorzystał w *Kazaniu na Narodzenie Pańskie*, wydarzenia ze stajenki betlejemskiej do zachęcenia wiernych, aby przyjęli określone postawy moralne i sposób myślenia. Żłóbek, stanowiący jeden z najistotniejszych wątków franciszkańskiego kaznodziejstwa na polu chrystologicznym, został włączony przez polskiego duchownego do kazania, aby odegrać w tekście istotną rolę. W związku z tym można przypuszczać, że twórca tekstu zabytku był członkiem Zakonu Braci Mniejszych lub tworzył pod wpływem idei propagowanych przez franciszkanów.

Podsumowanie

Należy uznać za prawdopodobne, że *Kazania świętokrzyskie* są dziełem eklektycznym, a ich autor sięgał do różnych tradycji i idei obecnych w trzynastowiecznym katolicyzmie. Przemawia za tym zestawienie przesłanek, za pomocą których możemy próbować rozstrzygnąć, czy autor należał do Zakonu Braci Mniejszych bądź Zakonu Braci Kaznodziejów. Jedna z nich przemawia za tym, że był dominikaninem (nawiązanie do idei piekła z diabłami); druga zaś, że nie mógł należeć do zgromadzenia założonego przez Dominika Guzmán (marginalizacja motywu Maryi). Natrafiamy na podobne problemy rozważając możliwość przynależności autora polskiego zabytku do kręgu zakonników Braci Mniejszych. Jedna przesłanka przemawia za tym, że nie był franciszkaninem (brak wątku Chrystusa ukrzyżowanego); druga zaś, że mógł należeć do zgromadzenia założonego przez świętego z Asyżu (eksponowanie wątku jasełek). Sprzeczne stwierdzenia na temat wpływu duchowości benedyktyńskiej na autora świętokrzyskiej kolekcji zostały omówione w literaturze⁴⁰.

narodzenie Syna Bożego, jenże przez początką z Bogiem Oćcem jeść krolewał. Toć i jeść, iże idzie tobie krol ubogi na to, iżby ty w ubostwie nie sty<s>kował.” KŚW, cr 33-37; „Otoć jesmy <ślyszeli>, iże idzie <tobie krol praw>dziwy, bo nikomemu krzywdy nie uczynkał; idzie tobie krol <zbawiciel, i>żby ty s nim na wieki krolewał; idzie tobie krol ubogi, by ty <w ubostwie> nie sty<s>kował; idzie tobie krol śmierny, by ty nie bujał – a przeto <mowi ta to sł>wa: Krol twój idzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał, jegoż krolewstwa domieści <nas Bog wszemogący. Amen>.”, Tamże, cv 10-15.

⁴⁰ M. Me j o r, *dz. cyt.*, s. 241; T. M. T r a j d o s, *dz. cyt.*, s. 24.

Być może prawda jest skomplikowana, a zaszufładowanie twórcy naszego zabytku, jako członka jednego ze zgromadzeń zakonnych jest niemożliwe. Bardziej wnikliwe badania nad tekstem *Kazań świętokrzyskich* zapewne wykazałyby więcej sprzecznych ze sobą przesłanek wykluczających, bądź potwierdzających możliwość przynależności polskiego kaznodzię do jednego z zakonów żebraczych. Zdaje się, że polski zabytek jest dziełem eklektycznym, a jego twórca znał rozmaite idee katolickie oraz sięgał do nauki i tradycji różnych zgromadzeń zakonnych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum, vol. 1: Ab anno 1220 usque ad annum 1303*, wyd. B. M. Reichert, A. F. Frühwirth, [w:] „Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica”, t. 3, Romae 1898.
- Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum, vol. 2: Ab anno 1304 usque ad annum 1378*, wyd. B. M. Reichert, A. F. Frühwirth, [w:] „Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica”, t. 4, Romae 1899.
- Antoni z Padwy, *Kazania święteczne: od Narodzenia Pańskiego do Uroczystości świętych Piotra i Pawła*, przeł. C. Niezgodna, Kraków 2003.
- Eudes de Cheriton, *Paraboles et Fabules*, “Les fabulists latins depuis le siècle d’Auguste jusqu’a la fin du Moyen Age” (éd. L. Hervieux), t. 4, Paris 1896, s. 265-343.
- Fratris Galuagni de la Flamma Cronica Ordinis Praedicatorum. Ab Anno 1170. usque ad 1333*, wyd. B. M. Reichert, [w:] „Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica”, t. 2., Romae-Stuttgartiae 1897.
- Humbert of Romans, *Opera de vita regulari*, Rome 1889.
- Kazania świętokrzyskie*, wydanie drukiem m.in. [w:] *Transkrypcja. Opracował Waclaw Twardzik. Przekład partii łacińskich i objaśnienia źródłowe Paweł Stępień*, [w:] *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, red. P. Stępień, Warszawa 2009, s. 241-272; wersja online – http://staropolska.pl/sredniowiecze/kazania_i_mowy/kazania_swietokrzyskie.html [dostęp: 28.02.2021 r.].
- Liber exemplorum ad usum paedicatorum* (ed. A. G. Little), Aberden 1908.
- Peregryn z Opoła, *Kazania de tempore i de sanctis*, red. J. Wolny, przeł. J. Mrukówna, Kraków-Opole 2001.
- Tomasz z Akwinu, *Wykład pacierza*, przeł. K. Suszyło, M. Starowieyski, W. Giertych, Poznań 2005.

Opracowania

- Borntrager C., *The Marian Spirituality of the Medieval Religious Orders: Medieval Servite Marian Spirituality*, „Marian Studies”, t. 52 (2001), s. 229-245.
- Bonniwell W. R., *A history of the Dominican liturgy 1215-1945*, New York 1945.
- Brojer W., *Diabeł w wyobraźni średniowiecznej*, Wrocław 2003.
- Brückner A., *Kazania średniowieczne, cz I*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny”, t. 24 (1985), s. 38-97.
- Bracha K., *Noty łacińskie w Kazaniach świętokrzyskich*, [w:] „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi”, t. 4 (2010), s. 91-109.
- Tenże, *Nowa edycja tzw. Kazań świętokrzyskich. Nowe pytania i nowe odpowiedzi*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 55 (2011), nr. 1 (424), s. 73-83.
- Derwich M., *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa 1992.
- Tenże, *Działalność benedyktynów łysogórskich w XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 97 (1990), nr. 3-4, s. 37-57.
- Tenże, *Kazania świętokrzyskie – łysogórskie – tynieckie?*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi”, t. 4 (2010), s. 15-21.
- Tenże, *„Kazania świętokrzyskie” a benedyktyni łysogórscy*, [w:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski, Wrocław 1989, s. 189-199.
- Glorieux P., *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, t. 1. [w:] *Études de philosophie mdivale*, T. 17. Paris 1933.
- Głowacki P., *Główne idee duchowości franciszkańskiej*, „Studia Wrocławskie”, t. 9 (2006), s. 220-232.
- Klapper V. J. (hrsg.), *Erzählungen des Mittelalters in deutscher Übersetzung und latinischem Urtext, Wort und Brauch 12*, Breslau 1914.
- Kopeć J. J., *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasywnymi motywami i tekstami liturgicznymi*, Warszawa 1975.
- Lipiński H. J., *Duchowość franciszkańska*, [w:] *Chrześcijańska duchowość, t. 14: W nurcie zagadnień posoborowych*, red. B. Bejze, Warszawa 1981, s. 378-405.
- Mejor M., *Pochodzenie Kazań świętokrzyskich – trop filologiczno-muzykologiczny*, [w:] *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 222-241.
- Michałowska T., *Średniowiecze*, Warszawa 1995.
- Mika T., *Kazania świętokrzyskie jako obiekt badań filologicznych. Pytania o tekst i przekaz*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi”, t. 4 (2010), s. 65-80.
- Tenże, *Świętokrzyski skarb. O znaczeniu „Kazań świętokrzyskich” dla badań nad dziejami języka polskiego*, „Pamiętnik literacki”, t. 95 (2004), nr. 1, s. 14-15.

- Mortier R. P., *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des frères prêcheurs*, t. 2: 1263-1323, Paris 1905.
- The Heritage of the Early Church: Festschrift in Honor of Fr. Georges Florovsky*, red. D. Neiman, M. Schatkin, Rome 1973.
- Oleś P., *Letania more solito dicantur. Przyczynek do badań nad pobożnością maryjną wśród średniowiecznych dominikanów*, „Folia Historica Cracoviensia”, t. XIX (2019), s. 43-57.
- Ostrowska E., *Kompozycja i artyzm językowy „Kazań świętokrzyskich”*, [w:] *taż., Z dziejów języka polskiego i jego piękna Studia i szkice*, Kraków 1978, s. 41-100.
- Pękuł P., *Powstanie i historyczny rozwój pobożności pasyjnej w ujęciu Jerzego Kopcia CP*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie”, (2016), nr. 23, s. 191-200.
- Skrzyniarz R., *Kazania Świętokrzyskie: przepowiadanie w XIII wieku*, Lublin 2001.
- Tenże, „Kazania świętokrzyskie” a duszpasterstwo benedyktynów tysogórskich w średniowieczu, [w:] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryza, Kielce 2000, s. 71-84.
- Skwara M., *Struktura i sposoby argumentacji w „Kazaniu na dzień św. Katarzyny”*. *Wybrane zagadnienia*, [w:] *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, red. P. Stępień, Warszawa 2009, s. 153-166.
- Tavard G. H., *The Christology of the Mystics*, w: “Theological Studies”, t. 42 (1981), z. 3, s. 561-579.
- Tenże, *Théologie et présence de Dieu*, „Année théologique”, t. 37 (1951), s. 233-238, 321-334.
- Nad złoto droższe: skarby Biblioteki Narodowej*, red. H. Tchórzewska-Kabata, M. Dąbrowski, P. Bagnowski, Warszawa 2000.
- Torrell J. P., *Tomasz z Akwinu – człowiek i dzieło*, przeł. A. Kuryś, Kęty-Warszawa 2008.
- Trajdos T. M., *Wokół genezy Kazań świętokrzyskich*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi”, t. 4 (2010), s. 23-27.
- Winiarska-Górska I., *Dyskusja*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi”, t. 4 (2010), s. 111-123.
- Witczak T., „Kazania świętokrzyskie” [hasło w:] *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*. T. 2, Warszawa 2001.
- Wolny J., *Exempla z kazań niedzielnych Peregryna z Opola*, [w:] *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Gernem, Wrocław 1978, s. 243-282.
- Wydra W., *Wokół fenomenu Kazań świętokrzyskich*, [w:] *Kazania świętokrzyskie. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, red. P. Stępień, Warszawa 2009, s. 41-58.
-

KAMIL WIŚNIEWSKI – ukończył studia II stopnia na kierunku Historia ze specjalnością archiwistyczną na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (2014-2016). W 2016 obronił pracę magisterską pod tytułem *Pieśń „Bogurodzica”, obecność w kulturze średniowiecznej Polski – treści historyczno-literackie utworu*. Od roku 2016 doktorant na kierunku Historia na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Temat dysertacji: *Kształt uniwersum w Kazaniach świętokrzyskich i jego kulturowo-historyczne zależności*. Zainteresowania naukowe: antropologia historyczna, mentalność i religijność średniowiecza.